

Mühazirə №6 (2)

Mövzu:Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri

Plan:

6.2.1.Zərfliyin xüsusiyyətləri;

6.2.2.Zərfliyin quruluşu;

6.2.3.Zərfliyin məna növləri.

6.2.1.Zərfliyin xüsusiyyətləri

Zərf cümlədə əsasən,feili xəbərə,həmçinin adla,xüsusilə,sifətlə ifadə olunan xəbərə aid olub,hərəkət və əlamətin icra və ya meydana çıxma tərzini,zamanını,yerini,kəmiyyətini,səbəbini,məqsədini,şərtini,dərəcəsini və s. bildiren II dərəcəli üzvdür.

Zərflik daha çox feili xəbərlə bağlı olur.Lakin zərfliyin bir sıra növləri, xüsusən, zaman və yer zərflikləri ismi xəbərlə əlaqələnilir.Məsələn:*İndi* o,uzaq bir *kənddə* müəllimdir;*O* da *neft mədənlərində* mühəndisdir.

Zərflik xəbər zonasına aid olduğu üçün,adətən mübtədə və xəbər arasında yerləşir.Zərfliyin əksər növləri bu tələbə cavab versə də,bəzi növləri, xüsusən, zaman,yer,qarşılaşdırma zərflikləri daha çox cümlənin əvvəlinə meyil edir.Məsələn:*Vaxtilə* o,Xana qulaq asmağı üstün tutardı;*Son dərəcə yorğun olmağına baxmayaraq*,uzun müddət yata bilmədi.

6.2.2.Zərfliyin quruluşu

Zərflik quruluşca sadə və mürəkkəb olur.Sadə zərfliklər bir vahidlə,yəni sadə,düzəltmə və mürəkkəb sözlə ifadə olunur.Məsələn:Əsrəf anasından ayrılmır,*gəcələr* həyətdə,çardağın altında yer salıb onunla yanaşı yatırdı.(İ.Ş);O,həmişəki kimi *astadan*,ancaq *ürəkdən* güldü.(İ.Ş);...Alagöz çayı indi sap kimi nazilib *sakit-sakit* axırdı.(İ.Ş)

Mürəkkəb zərflilər feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibləri, III, II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Məsələn: *At gah dal ayaqları üstə fırlanaraq oynayırdı; Həmişə Qoridən qayidanda atan onun qabağına adam göndərirdi.* (İ.Ş); *Yaşı əllini ötdüyü halda saçlarına dən düşməmişdi; Əbil içəri girəndə Ədalət Kərimli seyfin qarşısında oturmuşdur.* (Ə.B)

6.9. Zərfliyin məna növləri

Zərfliyin mənaca aşağıdakı növləri vardır: Tərzi-hərəkət, zaman, yer, miqdar, səbəb, məqsəd, şərt, qarşılaşdırma, dərəcə zərfliyi.

Tərzi-hərəkət zərfliyi işin icra tərzini, vəziyyətini bildirir. Zərfliyin bu növü tərzi-hərəkət zərfləri, feili bağlama, feili bağlama tərkibləri, qoşmalı frazeoloji vahidlərlə ifadə oluna bilər. Məsələn: *Tələbə mühazirəni nöqtəbənöqtə yazırdı; Bulağın suyu göy otların arası ilə şırıldaya-şırıldaya axırdı.* (İ.Ş); *Hiss edirdim ki, zaldakılar bir an belə nəfəslərini çəkmədən məni dinləyirlər; Almaz diqqətlə Mirzə Səməndəri dinləyir və ona yanaşmış acı bir iztehzə ilə, hiddətlə tüpürür.* (C.C); *Ala öküzü ətlük adına Talıbxan diri gözlü uddu.* (S.R)

Tərzi-hərəkət zərfliyinin bir sıra məna növləri vardır:

1. Keyfiyyət bildirən tərzi-hərəkət zərfliləri: *Bir saatdır gəlmişəm, mənə dürüst cavab vermirlər.* (N.N); *Boyun-boğazını yaxşı sarı, isti geyindir, getsin.* (Ə.Ə)

2. Müqayisə bildirən tərzi-hərəkət zərfliləri: *Donu açılan yolun palçığı saqqız kimi ayağa yapışırdı.* (İ.Ş); *...Biz onunla yeni dost kimi görüşəcəyik.* (İ.Ə)

3. Hal-vəziyyəti əks etdirən tərzi-hərəkət zərfliləri: *Mən iclasdan çox tutqun bir halda çıxdım.* (M.İ); *Alo eyvana çıxıb pallı-paltarlı ağac taxtın üstündə uzandı.* (S.R)

Zaman zərfliyi işin, hərəkətin və eyni zamanda əlamətin müəyyən bir zamanla bağlı olduğunu bildirir: *nə vaxt? haçan? nə vaxtadək? haçandan haçana?* və s. kimi suallardan birinə cavab olur. Zaman zərfliyi zaman zərfləri, zaman mənalı isimlər, zaman mənalı qoşmalı birləşmələr, təyini söz birləşmələri, feili bağlama, feili bağlama tərkibləri və s. ifadə olunur. Məsələn: *Gecə-gündüz, səhər-axşam mən yazıram, oxuyuram.* (B.V); *Yayda yaylağımdır; qışda oylağım, Yazda seyrəngahım bu dağlar mənim.* (A.Ə); *Bir az bundan*

əvvəl çıxmamışdınmı?(İ.Ş);Sən *yaman gündə* öz ilqarından ayrılma;Əriyir *yaz günü* güzeydəki qar.(S.V);Hələ bu müzakirələr *ilin əvvəlindən* başlanmışdır;*Yarğanın qaşında at kişnəyəndə* ərinin gəldiyini hiss etdi.(İ.Ş)

Zaman zərfliyinin bir sıra məna növləri vardır:

1.Hərəkətin meydana çıxma zamanını bildirən zaman zərflikləri:*Dərhal* günahını bildirdi.(M.C);*Gələndə* kürd Əhmədi gördüm.(M.İ);*On üç yaşında* bir mükafat aldın.(Ə.C)

2.İşin başlanğıc zamanını bildirən zaman zərflikləri:Mən *uşaqlıqdan* Azəri sevirəm.(Ə.M);*Bakıya gələli* bu nöqsanımı qismən düzəltmişəm.(M.H)

3.İşin qurtaracaq zamanını bildirən zaman zərflikləri:*Məni tam yuxu aparana qədər* o,nağılı kəsmədi.(M.İ);Bəs sən nə üçün *o çağacan* yatmamışdın?(İ.Ə)

4.İşin həm başlanğıcını,həm də qurtaracaq zamanını bildirən zaman zərflikləri: Burada *səhər azanından ta gün batanadək* çəkil səsi tam aramsız olaraq eşidilirdi. (A.M);Birini *səhərdən* içərdim *axşama kimi*,sənin sağlığına...(C.M)

Yer zərfliyi işin,hərəkətin icra olunduğu yeri,hərəkətin istiqamətinin başlanğıc və qurtaracaq nöqtəsini,işin hərəkətin keçdiyi yolu və əşyanın tutduğu sahəni bildirir.*Haraya? haradan? haraya kimi? haradan haraya? hara ilə?* suallarından birinə cavab verir.Yer zərfliyinin bir sıra məna növləri vardır:

1.İşin hərəkətin icra olunduğu yeri və əşyanın yerləşdiyi sahəni bildirən yer zərflikləri:O,ayaqlarını cütləyərək *xalçanın üstündə* süzürdü;Elə bu vaxt qarı yara-yara gələn “Pobeda” *idarənin qabağında* dayandı.(İ.Ş)

2.İşin,hərəkətin istiqamətini bildirən yer zərflikləri:Uzaqdan qara nöqtələri andıran heyvanlar *çöllərə* səpələnmişdi.(İ.Ş);Bir azdan o üzə adlayıb,qarla örtülü *qoruğa* keçdi.(İ.Ş)

3.İşin çıxış nöqtəsini bildirən yer zərflikləri:Bir göz qırpımında *sahildən* aralandı. (İ.Ş);Elçilər bir gün sənə *yoldan* salam göndərər.

4.İşin,hərəkətin son nöqtəsini bildirən yer zərflikləri:Yol şəhərin xaricindən başlayıb *qalanın içərisində*ək uzanırdı.(Q.İ);Lalələr bir yol kimi ta *dağın başına qədər* uzanır.(Ə.S)

5.İşin,hərəkətin həm başlanğıc,həm də qurtaracağı nöqtəni bildirən yer zərflikləri:Bu gəmi *arxadan cəbhəyə* qoşun,*cəbhədən arxaya* yaralı daşıyırdı.(Ə.Ə);Bu *bağdan o bağa* keçir,qarşıma hər kəs çıxırdısa,mənalı-mənasız söhbətə tuturdum.(İ.Ə)

6.Hərəkətin keçdiyi yolu bildirən zərfliklər:...Ayın 25-də *şəhərimizdən* keçəcəyəm,bəlkə,görüşdük.(M.C);Tikinti ilə tanış olmaq üçün gələn bir dəstə gənc *sexin qabağından* keçdi.(Ə.S)

Səbəb zərfliyi işin,hərəkətin,əlamətin icra və meydana çıxma səbəbini bildirir.*Niyə? nə üçün? nədən ötrü?* suallarından birinə cavab olur.Məsələn:Uşaqlar *qorxaraq* arabaların böyrünə qısıldılar;*Xəstə olduğu üçün* rəngi solğun idi.

Səbəb zərflikləri feili bağlama və feili bağlama tərkibləri,qoşmalı söz və birləşmələr,çıxışlıq halda olan isim,feili sifət,məsdər tərkibləri,təyini söz birləşmələri, səbəb zərfliyinin suallarının özü ilə,ikinci tərəfi *nəticəsində, üzündən, ucundan, üstündə, sayəsində,səbəbindən* və s.sözlərdən ibarət söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn: Onlar *qorxaraq* geri çəkildilər;İmranın özü də çox zaman *onun zərəfatına dözə bilməyərək* qaş-qabağını sallayırdı.(İ.Ş);Güman elədim ki,*sərt danışdığı üçün* peşman olub könlümü alır.(Ə.V);*Qorxudan* rəngi ağarmışdır;*Yollara baxmaqdan* gözlərim axdı;*Gələ bilmədiyindən* dostu ilə görüşmədi;*Qonşuluq üzündən* görəndə bir ötəri salam verərdim;*Niyə* orda durubsan?(İ.Ş);Görürsən,*heç nəyin üstündə* bir dava,qışqırıq saldı.

Məqsəd zərfliyi işin,hərəkətin məqsədini bildirir və niyə? nə üçün? nə məqsəddən ötrü? suallarından birinə cavab verir.

Məqsəd zərfliyi *üçün,ötrü,görə* qoşmalarının məsdər,məsdər tərkibi və təyini söz birləşmələri ilə işlənməsi,yönlük halda olan məsdər və məsdər tərkibləri,məqsəd zərfliyinin suallarının özü ilə,*deyə* sözü *ilə* qurtaran bir sıra birləşmələrlə,ikinci tərəfi *məqsədilə,niyyətilə,uğur,yol,niyyət,bəhanə* və s.sözlü birləşmələri ilə ifadə olunur. Məsələn:*Sizinlə danışmaq üçün* orada adamlarımız sizi gözləyir.(C.C);Biz bura *oxumağa*

gəlmişik;Şeirləri nə məqsədlə gizləmişiniz? Əmirxanı oyatmayı *dincəlsin deyə*.(S.V);*Qonaqları qarşılamaq məqsədi ilə* biz də yola çıxdıq.

Səbəb və məqsəd zərfliyi bir-birinə çox yaxındır.Bunlar mənasına,ifadə vasitələrinə,suallarına görə bir-birinə oxşayır.Oxşar cəhətlərlə yanaşı,çox mühüm fərqli cəhətlər də vardır.

1.Səbəb zərfliyinin olduğu cümlələrdə zərfliklərdəki iş xəbərdəki işdən əvvələ aid olur.Xəbərdəki iş bir nəticə kimi çıxış edir.Məsələn:*Şadlığından sığışmayır yerə-göyə* cümləsində aydın olur ki,*o,şaddır,ona görə də yerə-göyə sığmır*.

Məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi iş bir məqsəd kimi gələcəyə aiddir.Xəbərdəki iş ondan əvvəl icra olunur.Məsələn: *Biz bura oxumağa gəlmişik cümləsində* cümləsində aydın olur ki,*biz bura gəlmişik,oxuyaq*.

2.Məqsəd zərfliyindən fərqli olaraq,səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi işdə bir kortəbiilik,qeyri-şüurluluq olur.

3.Adətən,səbəb zərfliyinə *niyə? nə üçün? nədən ötrü? nə səbəblə?*,məqsəd zərfliyinə *isə niyə? nə üçün ? nədən ötrü? nə məqsədlə?* sualları müvafiqdir.

4.Səbəb və məqsəd zərfliyi olan sadə cümləni mürəkkəb cümləyə çevirdikdə səbəb zərfliyi səbəb budaq cümləsinə,məqsəd zərfliyi məmsəd budaq cümləsinə çevrilir.

Miqdar zərfliyi işin,hərəkətin icrasının miqdarını bildirir və nə qədər? neçə-neçə? və s. suallardan birinə cavab verir.

Miqdar zərfliyinin ifadə etdiyi məna incəliyi nəzərə alınaraq onlar bir neçə növə ayrılır:

1.İşin,hərəkətin miqdarını bildiren miqdar zərfləri miqdar,kəsir sayları,zərf,miqdar sayları ilə *ədəd,dəfə,kərə* və s.sözlərin birgə işlənməsi,zaman bildiren isimlərin *kimi, qədər,can²,dək* və s. qoşmaların birgə işlənməsi ilə ifadə olunur.Məsələn:*Zeynəb xeyli dəyişib gözəlləşmişdir*.(İ.Ş);*Zərif dodaqları azca aralandı*.(İ.Ş);*Bir kərə qan,müxtəsər, oxutmuram,əl çəkin*.(M.Ə.S)

2.Məkan miqdarı bildirən miqdar zərfliləri miqdar zərfləri,saylarla addım,metr,kilometr və s.kimi sözlərin birləşməsi,məkan mənalı sözlərlə boyu, uzununu, günü sözlərinin birgə işlənməsi ilə ifadə olunur.Məsələn:Qaranlıqda *xeyli* getdim;*İki addım* yeriyir,ətrafına baxırdı;Biz şəhərdən *beş kilometr* kənarda yaşayırdıq;Gün *iki cida* boyu qalxmışdı.(M.C)

3.Zaman miqdarı bildirən miqdar zərfliləri miqdar zərfləri,zaman mənalı isimlərin saylarla birgə işlənməsi,zaman mənalı isimlərin qoşmalarla işlənməsi,ikinci tərəfi boyu,uzunu sözlərindən ibarət təyini söz birləşmələri,zaman mənalı isimlərlə ifadə olunur.Məsələn:Biz onun yolunu *çox* gözlədik;Əsrlərin yolunu *on ilə* keçməliyik; O,sanki *əsrlərcə* yuxuya dalmışdır.Qəzetlər,jurnallar bunu *illər uzununu* yazdı;Günəş bütün *günü* ətrafa od ələdi.

4.Çəki,ölçü,dəyər bildirən miqdar zərfliləri *neçəyə? neçədən?* suallarına cavab verir.Miqdar zərfliyinin bu növü saylarla mana,qəpik və s. sözlərlə işlənməsi yolu ilə,sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.Məsələn:Heç olmas *yeddi manata* sataram;Qəndi indi mənə *neçəyə* verəcəksən?

Dərəcə zərfliyi əsasən,ismi xəbərlə,xüsusən sifətlə ifadə olunan ismi xəbərlə bağlı olub,hərəkətin və əlamətin dərəcəsini bildirir və *nə dərəcə? nə dərəcədə?* suallarından birinə cavab verir.Dərəcə zərfliləri əsasən,*bütün,büsbütün,tamam, tamamilə,sonsuz* və s.sözlər və bəzən də ikinci tərəfi *dərəcə* sözü ilə ifadə olunan söz birləşmələri ilə ifadə olunur.Məsələn:Mən sizinlə *tamamilə* razıyam;Öz varlığımı belə,*büsbütün* unutmuşdum.(S.Q);Direktor *nəzərə çarpacaq dərəcədə* qızardı.(S.Ə)

Şərt zərfliyi işin,hərəkətin icrasını şərtləndirən səbəbi bildirir.Şərt zərfliyinə təqribi olaraq *nə şərtlə? hansı şərtlə?* suallarını vermək olar.Şərt zərfliyi ikinci tərəfi *ilə* qoşmalı *şərt* sözündən ibarət birləşmələr,*yerdə,təqdirdə* sözlərindən ibarət xüsusi tərkiblər,xüsusiləşmiş feili bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur.Məsələn:*Anamın razılığı şərti ilə* mən də gedərəm;Mən *bir şərtlə* sənə evinə gələyəm.(M.İ);*Lazım gəldiyi təqdirdə* sizə icazə veriləcək;*Böyük danışan yerdə* kiçik susar.(S.Q);*Lazım gəldikdə* göz yaşlarını şən qəhqəhələrlə əvəz edə bilərsən.(M.İ);*Özü razı olandan sonra* kim nə deyə bilər ki!

Qarşılaşdırma (güzəşr) zərfliyi işin icrasına, əlamətin meydana çıxmasına qarşı duran və ya bu halda olsa güzəştə gedən səbəbi bildirir. Qarşılaşdırma zərfliyinə təqribən *nə ola-ola? nə olduğu halda? nə olduğuna baxmayaraq?* sualları vermək olar. Qarşılaşdırma zərfliyi baxmayaraq, halda, bərabər, əvəzinə sözləri ilə qurulan xüsusi tərkiblərlə ifadə olunur. Məsələn: *Çox çalışdığına baxmayaraq işə düzələ bilmədi; Ayaqları palçıqlı olduğu halda xalçanın üstü ilə addımlayırdı; Bundan nəticə çıxarmaq əvəzinə gülürsünüz; Bütün bu çətinliklərlə bərabər necə nikbin idi.*

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017

2. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis, Bakı, 2007

3. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2010